Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2019 GISRRJ | Volume 2 | Issue 2 | ISSN : 2582-0095

समाजे आश्रमधर्मस्य प्रासङ्गिकता

डा.सुधांशुशेखरमहापात्रः
सहाचार्यः, धर्मशास्त्रविभागस्य,
तिरुपतिस्थराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य।

सारांश :- प्रथमपुरुषार्थरूपस्य धर्मस्य प्रतिपादकत्वेन वेदाङ्गत्वेन च धर्मशास्त्रं भारतवर्षे सुविख्यातधर्मप्रमाणत्वेन गृह्यते। श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति [1]मनुवचनात् धर्मशास्त्रस्य स्मृतिरेव अपरा संज्ञा। यद्यपि धर्मे मुख्यं प्रमाणं श्रुतिः तथापि तदनुमापकत्वेन स्मृतिः धर्मे प्रमाणं भवति। अतः श्रुतिप्रतिपादितो धर्मः श्रौतधर्मः तथा च स्मृतिप्रतिपादितः धर्मः स्मार्त्तधर्म इति जगति प्रसिद्धः। स च स्मार्त्तधर्मः याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकाकारेण [2]विज्ञानेश्वरेण षोढा विभक्तः। यथा- वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति। तेषां समेषां धर्माणां समाजे उपयोग आसीत्, अस्ति स्थास्यति च। तेषु मया समाजे आश्रमधर्मस्य प्रासङ्गिकताविषये शोधलेखोऽयं प्रस्तुतः।

शतायुर्वै पुरुषः इति श्रुतिवचनानुसारेण पुरुषस्य समग्रमायुश्चतुर्धा विभज्य चत्वार आश्रमाः परिकल्पिताः। ब्रह्मचर्याश्रमः, गृहस्थाश्रमः वानप्रस्थाश्रमः, सन्न्यासाश्रमश्चेति। तेषां चतुर्णामाश्रमिणां ये धर्माः ते आश्रमधर्मा इति कथ्यन्ते। तेषां धर्माणां समाजे प्रासङ्गिकता कीदृशी सा विचारणीया। तत्रादौ ब्रह्मचर्याश्रमविषये विचारः क्रियते।

ब्रह्मचर्याश्रमः-

ब्रह्मणि चरति यः स ब्रह्मचारी। ब्रह्म नाम वेदः। उपनयनान्तरमेव वेदाध्ययनेऽधिकारो भवति। गर्भाष्टमे ब्राह्मणस्य, गर्भकादशे क्षत्रियस्य, गर्भद्वादशे वैश्यस्य च उपनयनं भवतीति धर्मशास्त्रे प्रतिपादितम्। यथोक्तं [3]याज्ञवल्क्येन-

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्।।इति।

शूद्रस्य स्त्रीणाञ्च उपनयनयाभावात् वेदाध्ययने अधिकारो नास्त्येव। तस्मात् कृतोपनयना द्विजाः गुरुगृहे आचार्यस्य गृहे वा स्थित्वा वेदाध्ययनं कुर्वन्ति स्म। तदानीं ते वेदाध्ययनात्

ब्रह्मचारिणः कथ्यन्ते स्म। यत्र ते तिष्ठन्ति स्म स च आश्रमः ब्रह्मचर्याश्रमः, यावद्दारग्रहणं च तस्मिन् आश्रमे स्थीयते।

साम्प्रतिकसमाजे गुरुकुले आचार्यकुले वा स्थित्वा वेदाभ्यासं कुर्वाणाः केचनापि दृश्यन्ते। सर्वकारपक्षतः तेषां कृते आवासव्यवस्था भोजनव्यवस्था अध्ययनव्यवस्था च कार्यते। किन्तु तेषां संख्या स्वल्पा एव। सामान्यरूपेण सर्वेषां सर्वासाञ्च शिक्षाग्रहणार्थं साधारणविद्यालयाः सर्वकारपक्षतः प्रतिष्ठापिताः। तत्र प्राथमिकस्तरादारभ्य विश्वविद्यालयस्तरं यावत् शिक्षा प्रदीयते। साम्प्रतिकसमाजस्य अनुकूलाः पाठ्यक्रमाः अपि निर्धारिताः। तत्राध्ययने सर्वेषां वर्णानां जातीनां पुरुषाणां स्त्रीणां अन्त्यजानां हरिजनानां गिरिजनानामपि अधिकारः प्रदत्तः। समाजे ये अनग्रसराः आसन् तेषां शिक्षणे प्रशिक्षणे च अधिकं प्रोत्साहनं दीयते यथा समाजे न कोऽपि अशिक्षितः न तिष्ठेत्। एतच्च अध्ययनं यात्पर्यन्तं प्रचलति तावत्पर्यन्तं ब्रह्मचर्याश्रधमः इति कल्प्यते। अत्र अध्ययनकाले यद्यपि शिक्षकाणां कृते छात्रैः किमपि देयं न भवति तथापि शिक्षकाः स्वयोग्यतानुसारेण सर्वकारपक्षतः वेतनं प्राप्नुवन्ति। प्राचीने काले अध्ययनार्थं उच्चवर्णानां कृते सुविधा प्रदीयते स्म, सम्प्रति तु नीचजातीनाम् इति भेदः। यद्भवतु अध्ययनावस्था अथवा छात्रावस्था एव सम्प्रत्यपि ब्रह्मचर्याश्रमे गच्छति।

गृहस्थाश्रमः-

अविप्लुतब्रह्मचर्यः लक्षण्यां स्त्रियमुद्हेत्।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्।। इति

[४]याज्ञवल्क्यवचनानुसारेण यादृशं लक्षणं दृष्ट्वा कन्या उदुह्यते स्म, सम्प्रति तेषु कानिचनापि विचार्य्यन्ते। तत्र आन्तर्लक्षणं दृश्यते न वा बहिर्लक्षणंतु दृश्यत एव। असुन्दर्यः स्त्रियः वराभावात् बहुत्र अविवाहिताः तिष्ठन्ति। अनन्यपूर्विकत्वस्य निरूपणं विचारो वा सम्प्रति कर्तुं न शक्यते। सगोत्रत्वसपिण्डत्वादिविचारस्तु भवत्येव। देशाचारदृष्ट्या कुत्रचित् सगोत्र-सपिण्डमध्ये विवाहो दृश्यते न तु सर्वत्र। धर्मशास्त्रे [५]मनुना अष्टविधविवाहाः प्रतिपादिताः। ते यथा-

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः।।इति।।

अष्टविधेषु विवाहेषु सम्प्रति दैवार्षराक्षसविवाहानां प्रचलनं तु नास्ति। ब्राह्म-प्राजापत्ययोः पृथक् लक्षणभूतयोरपि विवाहो नैव दृश्यते परन्तु तयोः सङ्कररूपः कश्चित्प्रकारः प्रचलति। गान्धर्वविवाहस्तु भूयस्त्वेन दृश्यते। क्वचित् गिरिराज्येषु आसुरविवाहः कुत्रचित् च पैशाचविवाहोऽपि दृश्यते। गृहस्थस्य पञ्चमहायज्ञानामनुष्ठानम् अनिवार्यमासीत्। प्रसङ्गेऽस्मिन् [६]याज्ञवल्क्येन प्रतिपादितं यत्-

बलिकर्म स्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रिया।
भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः।।इति।।

सम्प्रत्यपि ते पञ्चमहायज्ञाः अनुष्ठीयन्ते। विवाहानन्तरमपि कश्चित् स्वशास्त्रस्यापि अध्ययनं करोति। स्वगृहे देवपूजा प्रत्यहमपि प्रचलति। पितृमातृक्षयदिवसे पितृयज्ञोऽपि प्रचलति। केचित् प्रत्यहमपि पितृतर्पणादिकं कुर्वन्ति। अतिथिधर्मेणागतानामपि गृहे सत्कारः क्रियते। भूतवलिस्थाने श्वकाकादीनां कृते पि भक्ष्यभोज्यादिकं जना उत्सृजन्ति। प्राचीने काले सर्वे आश्रमा गृहस्थस्योपरि निभर्ररशीला भवन्ति स्म, गृहस्थाश्रमश्च ज्येष्ठाश्रम इति [७]मन्वादिभिः प्रतिपादितम्। तद्यथा-

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः।
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः।। इति।।

सम्प्रत्यपि गृहस्थाश्रम: ज्येष्ठाश्रमः श्रेष्ठाश्रमश्च कथ्यते। यद्यपि गृहस्थानां जीविका यथा वर्णानुसारेण स्थिरीकृता आसीत् तथा सम्प्रति नास्ति, तथापि स्वविद्याबुन्धिबलानुसारेण स्वकुटुम्बभरणार्थं जना धनमर्जयन्ति धर्मानुष्ठानं कुर्वन्ति च। तदानीं पित्रोः श्वशुरयोश्च यत् पादवन्दनादिकमासीत् तत् सम्प्रति नास्ति। एतेन गृहस्थाश्रमव्यवस्था सम्प्रत्यपि यथाकथञ्चित् प्रचलति।

वानप्रस्थाश्रम:-

वने प्रकर्षेण स्थीयते यत्र स वानप्रस्थाश्रमः। गृहस्थ: आत्मन: पलितकेशान् गलितनखदन्तांश्च दृष्ट्वा पुत्रस्य मुखदर्शनं च कृत्वा स्त्रिया सह एकाकी वा पञ्चाशद् वर्षे वयसि वनं गच्छेदिति धर्मशास्त्रे प्रतिपादितम्। अस्मिन् प्रसङ्गे महर्षिणा [८]मनुनोक्तं यत्-

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलिपलितमात्मनः।
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा।।इति।।

सम्प्रति न कोऽपि वनं व्रजति नापि वानप्रस्थो भवति। अत: वानप्रस्थाश्रमस्य साम्प्रतिककाले अद्यतनसमाजे काचित् प्रासङ्गिकता नास्ति।

सन्यासाश्रम:-

पञ्चसप्ततितमे वर्षे वयसि सन्न्यासाश्रमस्य व्यवस्था प्राचीनकाले आसीत्। कश्चिद् वानप्रस्थाश्रमात् कश्चिद् गृहस्थाश्रमाद् वानप्रस्थो न भूत्वापि, कश्चिद् ब्रह्मचर्याश्रमाद् गृहस्थो न भूत्वा वानप्रस्थोऽपि न भूत्वा साक्षात् सन्न्यासी भवितुमर्हति स्म। परन्तु तदानीं ब्राह्मणस्यैव सन्न्यासाश्रमेऽधिकार आसीत्। यतो हि आत्मन्यग्निं समारोप्य'इत्यादि मनुवचनात्, ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेश्च केवलं ब्राह्मणस्यैवाधिकारः तत्र श्रूयते। तस्मिन् आश्रमे स्थितः सर्वथा अनासक्तो भूत्वा सर्वेभ्यो भूतेभ्यो अभयं दत्त्वा, भिक्षार्थी भूत्वा, त्रिदण्डी सकमण्डलुः एकाकी प्रव्रजेत्। एवं प्रकारेण इन्द्रियाणि विजित्य सर्वदा तपश्चरणशीलो भूत्वा अहिंसया ध्यान-धारणादिभिः, प्राणायाम-प्रत्याहारादिभिश्च सर्वाणि पापानि अपनोद्य देहस्य शोषणं कृत्वा मृत्योः प्रतीक्षायां तिष्ठेत्। प्रसङ्गेऽस्मिन्नुक्तं [१०]मनुना-

प्राणायामैहे दोषान् धारणाभिश्च किल्विषम्।
प्रत्याहारेण संसर्गात् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्।।इति।।

अतो मरणं यावदयमाश्रमः इति ज्ञायते। सम्प्रति तु गृहस्थाश्रमानन्तरं केचन सन्न्यासिनो भवति। केचन च साक्षाद् ब्रह्मचर्याश्रमादनन्तरं विवाहं न कृत्वा। न ब्राह्मणस्य कृते केवलोयमाश्रमः। अत्र सर्वेषामधिकारो दृश्यते। द्विजातेः का कथा, शूद्रः, अन्त्यजोऽपि वैष्णवदीक्षां गृहीत्वा सन्न्यासी भवति। अनेके मठादिकं निर्माय तत्र आधिपत्यं संस्थाप्यं संपत्च्छालिनो भोगिनोऽपि भवन्ति। केचित्तु तापसव्यञ्जना भगवदाराधनादिकं कृत्वा धर्मप्रवचनादिकञ्च दत्त्वा कालं नयन्ति। एवं प्रकारेण चत्वार आश्रमा प्राक्काले आसन्। सम्प्रति तु वानप्रस्थाभावात् त्रय एव आश्रमा दृश्यन्ते। एवं प्रकारेण समाजे आश्रमधर्मस्य प्रासङ्गिकता मयाऽत्र संक्षेपेण प्रतिपादिता।इति।

पादटिप्पणी

१.म.स्मृ.-२-१०	२.मिता. पृ.-१
३.यास्मृ.-आ.-१४	३.यास्मृ.-आ.-५२
४.म.स्मृ.-३-२१	५.यास्मृ.- आ.-१०२
६.म.स्मृ.-३-७७	७.म.स्मृ.-६-२
९.म.स्मृ.-६-२५	१०.म.स्मृ.-६-७२

सन्दर्भग्रन्थसूची

१.मनुस्मृतिः- चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २००३

२.मिताक्षरा(याज्ञ.टीका)- नागप्रकाशन, दिल्ली, १९८५

३.याज्ञवल्क्यस्मृतिः- नागप्रकाशन, दिल्ली, १९८५